

**KAD SU GOSPOĐE SEJDIJA I FATIMA
IMALE MLINOVE NA KRKI:
O (PREKO)GRANIČNOJ EKONOMIJI U SKRADINSKOJ NAHIJI**

Sažetak: *Ovaj rad se bavi jednom značajkom ekonomije Skradinske nahije koncem 16. stoljeća: mlinarskom djelatnošću. Ova djelatnost je uzeta kao prizma kroz koju se, koristeći podatke iz porezne knjige (tahrir defteri) sačinjene od strane osmanlijske administracije koncem 1585. godine, mogu promatrati različiti aspekti prigranične ekonomije. Veliki broj mlinova za žito i masline u Skradinskoj nahiji zabilježenih u ovom defteru otkriva jednu djelatnost u koju su bili uključeni svi segmenti društva, muslimani i kršćani, posada tvrđave, obrtnici, žene, osmanlijski podanici i odličnici. U graničnoj zoni u kojoj nije bilo većih gradova, u odsustvu jakog gradskog obrta te značajnih vakufa/zadužbina, mlinovi i zemljišni posjedi – čifluci i zemini – bili su osnova ekonomske moći i prestiža krajiških elita, tj. zapovjednog kadra, uleme, pa i jednog dijela vlašskog stanovništva. Iako nedostaju podaci o stvarnoj zaradi od ovih mlinova, već i sam njihov broj i struktura posjednika ukazuju da je ova djelatnost bila unosna, te da je, kao što potvrđuju i mletački izvori, opsluživala i stanovništvo na mletačkom teritoriju. Posljednje je osobito moralo biti slučaj u Skradinskoj nahiji čiji se najveći broj mlinova nalazio u neposrednoj blizini granice.*

Ključne riječi: *mlinovi i mlinarska djelatnost, osmanlijska porezna knjiga/tahrir defteri, prekogranična ekonomija i granično društvo, krajiške elite i vlasnički odnosi, muslimani i kršćani.*

Razdoblje mletačko osmanlijskog susjedstva u Dalmaciji najčešće se prikazuje kao razdoblje neprekidnih sukoba, nesigurnosti, stalnih migracija, uglavnom kršćanskog stanovništva koje, pod raznim okolnostima, prelazi na mletački teritorij. Ovisno od jezika izvora, ovo se prigraničje istraživalo ili kao mletačka Dalmacija ili, daleko rjeđe, kao dio Kliškog sandžaka u Osmanskom carstvu.¹ To se odnosi i na studije koje se ne bave političkom poviješću, što znači da političke granice predmodernog razdoblja uglavnom definiraju i okvire ekonomske, kulturne i društvene povijesti. Usprkos tomu, povjesničari mletačke Dalmacije uočavali su slučajeve prekogranične ekonomije, premda su je opisivali kroz prizmu mletačkih interesa. Takav jedan slučaj je mlinarski obrt i njegov značaj. Budući da su se, nakon osvajanja većeg dijela dalmatinskog zaleđa od strane osmanlijskih vojski iz bosanskog i hercegovačkog sandžaka, gotovo svi vodeni resursi našli na osmanlijskom teritoriju, potrebe za ovim obrtom na uskom pojasu mletačkog priobalnog teritorija i na otocima nisu se mogle zadovoljiti vrlo malim brojem mlinova za žito. Još veći je bio problem s potrebama proizvodnje maslinovog ulja. Istraživanja mletačkih izvora jasno pokazuju da je stanovništvo mletačke Dalmacije nosilo žito i masline na preradu preko granice, u Kliški sandžak.² No ova praksa, koja je očividno bila redovita za cijelo vrijeme osmanlijske vlasti u kopnenoj Dalmaciji, nije dublje istraživana, najvjerojatnije stoga što mletački izvori ne daju o njoj podataka. S druge strane, u osmanlijskim poreznim knjigama (tahrîr defterleri) podaci o mlinovima su redovni sadržaj, i to ne samo u slučaju Kliškog sandžaka. Razlog odsustvu podataka na mletačkoj strani i njihovoj redovnosti na osmanlijskoj strani gotovo da nije ni potrebno posebno objašnjavati. Mletačke vlasti od ove djelatnosti nisu imale koristi, niti su ju mogle kontrolirati, dok su osmanlijske vlasti bilježile mlinove zbog toga što je državna administracija prikupljala određena davanja od njih. No situacija, čini se, i nije toliko jasna i jednostavna. Ono što komplicira sliku ove djelatnosti jesu znakovi zabrinutosti na mletačkoj strani, dočim podaci koje bilježi osmanlijska administracija odslikavaju jednu djelatnost koja, premda redovito bilježena, očividno nije bila od osobitog značaja kao izvor prihoda za državu. U ovom radu ćemo se najviše usredotočiti na analizu proturječnosti svojevrsnog procvata mlinarskog obrta na osmanlijskoj strani i malog iznosa prihoda koje je država ubirala od njega. Slučaj koji ćemo obraditi je mlinarska djelatnost u skradinskoj nahiji, nahiji sa najvećim brojem mlinova, uglavnom na Roškom slapu

¹ Razlog nesrazmjera između velikog broja studija o povijesti mletačke vlasti u Dalmaciji i slabo istraženosti istovremenoj osmanlijskoj vlasti je uglavnom u slabo razvijenim osmanskim studijama. Posljednja dva desetljeća, međutim, razvoj osmanskih studija pomalo mijenja ovu situaciju. Usporedne studije cijelog područja su praktično teško izvodive zbog velikog broja jezika na kojima su napisani raspoloživi izvori. Čak i interdisciplinarni projekti poput *Triplex Confinium* koji se usredotočuju na cijelu prigraničnu zonu teško premošćuju lingvističke prepreke.

² Ovakve podatke iznose, na primjer Ivan Pederin u knjizi *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*, (str. 169, nadalje: Pederin, 1990) i Šime Perić u knjizi *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti* (str. 97-99, nadalje: Perić, 1999).

i u njegovoj neposrednoj blizini. Podaci na kojima se zasniva ova studija su uzeti iz opširne porezne knjige Kliškog sandžaka koja je kompletirana u prvoj dekadi mjeseca muharrema godine 994. po Hidžri, tj. koncem prosinca 1585. godine.³

Nema sumnje da je za mlinarstvo u Dalmaciji osmanlijskim osvojenjem teritorija s vodenim resursima nastala ogromna promjena. Ova je promjena osobito teško pogodila mletačke vlasti i zemljoposjednike, ali ne nužno i samo stanovništvo na mletačkim teritorijama, tj. korisnike usluga ovog obrta. Prije osmanlijskih osvajanja vodenice na dalmatinskim rijekama te mlinovi za masline bili su od osobite važnosti za mletačke vlasti, patricije, crkvenu strukturu i dalmatinske komune, koji su svi posjedovali mlinove na dalmatinskim rijekama. O tomu svjedoče brojni dokumenti u fondu *Ducali e terminazioni* u Historijskom arhivu u Zadru koji se odnose na dozvole za izgradnju mlinova za žito i masline, kao i na ulogu mletačke države u kontroliranju ove djelatnosti u svrhu osiguranja opskrbe dalmatinskih gradova, posebice Zadra, brašnom i uljem.⁴ Dok su obrtnici u posjedu mlinova plaćali državi zemljarinu ugovorom na određeni broj godina, patriciji su gradili mlinove na vlastitoj zemlji, koje bi potom davali u najam kako bi poboljšali svoje prihode. Prihodi od mlinova su bili znatni. Tako su komunalni mlinovi u Kninu i Skradinu prije osmanlijskog osvajanja donosili prihod od zakupa u iznosu od 2.000 dukata godišnje. Grad Trogir, koji je posjedovao dva mlina kao komunalnu imovinu, i koje je zadržao, budući da se nisu nalazili na osmanlijskom teritoriju, davao ih je u zakup za 700 dukata godišnje.⁵

Dalmacija je tijekom većeg dijela 16. i 17. stoljeća zavisila o mlinovima na osmanlijskom teritoriju, i napori mletačkih vlasti da povrate makar dio prihoda od mlinarskih djelatnosti završavali su slabim uspjehom. Vodeni tokovi u samoj blizini Zadra i Trogira su bili slabe snage, a druga rješenja, poput vjetrenjača i mlinova na ručni pogon, nisu bitno promijenila situaciju.⁶ Zanimljivo je da su dalmatinski seljaci, mletački podanici, i nakon kandijskog rata, kada su se neki značajni vodeni tokovi ponovo našli u mletačkom posjedu, nastavili nositi svoje žito na osmanlijski teritorij, jer su pristojbe za mljevenje na mletačkom teritoriju bile visoke.⁷

³ Ova porezna knjiga nalazi se u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu (Başbakanlık Arşivi) u Fondu *Tapu Tahrir Defterleri*, br. 622 (nadalje BBA, TTD 622). Na Skradinsku nahiju se odnose stranice 274a-282b. Rad se zasniva na mojim bilješkama iz tog registra i djelomično na kopijama. Podatke koje nisam prepisala niti kopirala tijekom rada na ovom registru 2000. godine, a koji su mi bili potrebni za ovaj rad, nadopunila mi je kolegica Ayten Ardel, arhivistkinja u Arhivu, na čemu joj se najiskrenije zahvaljujem.

⁴ Pederin analizira sadržaj nekih od ovih dokumenata koji potvrđuju ekonomski značaj mlinova te ulogu državne uprave u razvoju i reguliranju ove djelatnosti. On navodi i analizira nekoliko primjera dozvola za izgradnju vodenica koje je izdala mletačka država raznim pojedincima, lokalnim patricijima kao i obrtnicima, te uvjete pod kojima su te dozvole izdavane. Također navodi i da su neki mlinovi, kao npr. oni na rijeci Jadro u Solinu, bili u vlasništvu komuna i crkve. (Vidi: Pederin, 1990: 168-169).

⁵ Usporedi: Pederin, 1990: 169 (na osnovu: Grga Novak, *Commissiones et relations venetae, Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Tomus IV, Zagreb 1964, str.22).

⁶ O gradnji vjetrenjača na području Zadra vidi: Peričić, *Razvitak gospodarstva Zadra*, str. 98.

⁷ Pederin, 1990: 171.

Kao što je ranije kazano, osmanlijske porezne knjige obiluju podacima o mlinovima. Međutim, to su i jedini raspoloživi osmanlijski izvori koji spominju mlinove. Nešto više bi se vjerojatno moglo naći u registrima sudaca, ukoliko postoje sačuvani registri (sidžili) skradinskog kadije/suca. Osim toga, porezne knjige, kao što je poznato, ne sadrže naraciju, s iznimkom bilješki o posebnom položaju nekih grupa ili osoba, izuzimanju od poreza, smanjenim plaćanjima, te uz neke jedinice kao što su čiftluci. Ove se knjige uglavnom sastoje od popisa s imenima poreznih obveznika, iznosima poreza i pristojbi, i zemljišnih jedinica/naselja. Svejedno, i tako šturi i "suhi" tekstovi, upravo zbog svoje dosljednosti i jasne strukture, mogu poslužiti kao materijal za osvjetljavanje određenih značajnih aspekata, ekonomske, pa čak i socijalne i kulturne povijesti.

Najprije treba objasniti što ovakva knjiga (defter), u ovom slučaju opširni defter Kliškog sandžaka iz 1585., bilježi o mlinovima u Skradinskoj nahiji. Ono što izravno doznajemo jest da je u Skradinskoj nahiji bilo 108 mlinova za žito i 16 mlinova za masline. Pored toga, ovaj izvor bilježi i tko su bili posjednici ovih objekata, dakle njihova imena, a počesto i status. Iz potonjih podataka saznajemo da su posjednici bili većinom muslimani, ali i da je bilo i lokalnih kršćana, kao i mlinova u zajedničkom posjedu stanovnika nekih sela. Također doznajemo da se za mlinove plaćala pristojba, a ne porez, i da je to bio začuđujuće mali iznos; za mlinove (asiyâb) koji su bili u pogonu tijekom cijele godine plaćana je pristojba u iznosu od 30 akči⁸, a za one koji su bili u pogonu pola godine polovica tog iznosa (15 akči), te da je pristojba za mlinove za masline iznosila 20 akči. Pristojba se, kao i ostale pristojbe i porezi, plaćala godišnje.

Već i sami broj mlinova pokazuje da se radilo o unosnom poslu, te da, posve sigurno, ovoliki mlinovi na samoj granici nisu bili u pogonu kako bi opsluživali samo potrebe stanovništva na osmanlijskom teritoriju, posebno kad se ima u vidu da je značajan broj mlinova zabilježen i u ostalim nahijama (na rijeci Čkoli, Vrbi, Cetini, Zrmanji, Jadru i na sjevernom toku Krke). Skradinska nahija je izuzetna i po broju mlinova za masline, posebno kada se zna da su ovi mlinovi bili u pogonu samo jedan manji dio godine. Također u tom kontekstu treba napomenuti da je maslinika u nahijama kopnene Dalmacije ukupno bio vrlo mali broj, s tim da se velika većina nalazila upravo u Skradinskoj nahiji. Tako, prema ovom istom registru, u nahiji ima 88 maslinika i nalaze se uglavnom u rukama stanovnika samog Skradina.⁹

Navedeni podaci zabilježeni u ovoj poreznoj knjizi otvaraju cijeli niz pitanja:

Jesu li osmanlijski podanici sagradili veći dio ovih mlinova ili su ovi objekti

⁸ U razdoblju između 1580-1589. 1 akča, ukupne težine 1.47 grama, sadržavala je 0.39 grama srebra (Şevket Pamuk, "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004): str. 455.

⁹ Od ovih 88 maslinika samo je jedan na udaljenoj lokaciji, u blizini tvrđave Vrana, a posjeduju ga Ibrahim i njegova braća, sinovi Ali-dede, te plaćaju porez na masline u iznosu od 20 akči (BOA, TTD 622, str. 281a).

već postojali te su ih oni samo preuzeli? Jesu li pojedinci čija imena su navedena kao posjednika mlinova bili doista i punopravni vlasnici objekata ili samo njihovi korisnici? Što nam govore imena posjednika i kakve se sve informacije mogu izlučiti iz njih? Što se dogodilo sa ranijom vlasničkom strukturom, tj. postoje li i kakve naznake o kontinuitetu s ranijim stanjem? Kakve podatke imamo, osim samog broja mlinova, koji bi potkrijepili pretpostavku da je mlinarstvo bilo unosna djelatnost? Na kraju, cijeli niz pitanja pravne prirode se otvara na osnovi podatka da se za mlinove plaćala samo pristojba na djelatnost, ali ne i porez. Zašto je Osmanlijska država, koja je dosljedno i sustavno razvijala legislaturu u području poreznih odredbi i koja je posvećivala pažnju svim djelatnostima, kao i iskorištavanju prirodnih resursa, previdjela ovaj značajan izvor prihoda?

Raspoloživi podaci ne nude izravne odgovore na navedena pitanja, budući da tekst koje je predmetom ove analize nije sačinjen kako bi odgovorio na pitanja povjesničara postavljena s distance od nekoliko stoljeća, i formirana na zadatim okvirima političke, ekonomske i socijalne povijesti. Međutim, ovaj tekst nije određen samo svrhom u koju je sačinjen, tj. podacima o poreznim davanjima određenih grupa, naselja i tipova zemljišnih posjeda. On također, u izvjesnoj mjeri, predstavlja i odslikava neke bitne osobine prigraničnog društva i ekonomije. Bitnost tih osobina je određena iznutra, iz načina na koje je osmanlijsko prigranično društvo funkcioniralo, s jedne strane u suglasju s ostatkom osmanlijskog društva dalje prema istoku, a s druge, u formiranju jednog ekonomskog i društvenog sustava koji je funkcionirao na sebi svojstven način. Jedna dublja analiza svih elemenata ovog teksta i svih elemenata društva i ekonomije koju on predstavlja, sasvim sigurno bi otvorila put ka cjelokupnijem uvidu u funkcioniranje osmanlijskog i šireg prigraničnog društva, te njegovih ekonomskih i drugih osobitosti. No i analiza koja slijedi, ograničena na razmatranje navedene teme kroz prizmu mlinarske djelatnosti, njenih naizglednih proturječnosti, te šireg ekonomskog, pravnog i društvenog konteksta u kojem je funkcionirala, otkriva brojne značajke prigranične ekonomije i društva.

Vlasnički odnosi

Prije razmatranja unutarosmanlijskih i širih prigraničnih odnosa koji se prelamaju kroz mlinarsku djelatnost potrebno je objasniti prirodu vlasništva nad mlinovima. Bez obzira na to jesu li osobe ili grupe koja se navode kao posjednici mlinova bili muslimani, kršćani, obrtnici, pripadnici tvrđavske posade Skradina, žene ili muškarci, posjedništvo nad mlinovima je, uz dvije iznimke o kojima će kasnije biti riječi, označeno terminom *der tesarruf*.

Ovaj izraz je jedan od dva izraza (drugi je *der yed* = u ruci) kojim se u osmanlijskim poreznim knjigama izražava ograničeno pravo vlasništva nad zemljom. Dok oba izraza označavaju plodouživanje, a ne puni posjed, *der tasarruf* znači *u (pri)*

nadležnosti ili *pod upravom* dok *der yed* znači *u ruci*.¹⁰ Kakva je stvarna i pravna razlika između ova dva vlasnička koncepta? Iz samog značenja dvaju izraza vidjiva je razlika između *upravljanja* posjedom i njegovog držanja, te nadalje, razlika između *poslovanja* i *korišćenja* prihoda od posjeda s jedne strane, i prisustva na samom posjedu. Shodno tomu, *čiftluci* i *zemini* kao posjedi različite veličine, koji su u pravnom smislu bili predmetom ugovora između države kao vlasnika zemlje i pripadnika vojničke klase ili pak urbanog stanovništva uvijek su držani *der tesarruf*, dok su rajinske *baštine* i *čiftovi* bili posjedi zakonom propisane veličine koji su bili *u ruci* svojih posjednika. Oba oblika posjedovanja su bila nasljeđiva, iako je nasljeđivanje baština i čiftova bilo u cjelini uređeno *tapijskim pravom*, dok je nasljeđivanje prava tesarrufa bilo više stvar prakse. Nasljeđivanje u slučaju izraza *der yed* naglašeno je i samim doslovnim značenjem izraza (*u ruci*), dakle radi se o prelaženju iz ruke u ruku putem nasljeđivanja. Možda je najbitnija stvarna i pravna razlika između dva tipa vlasništva bila ta da je vlasništvo *u ruci* određeno tapijskim pravom podrazumijevalo i rezidenciju/stanovanje na posjedu, tj. baštini ili čiftu,¹¹ dok vlasništvo *der tesarruf* (*u prinadležnosti*) to nije ni pravno ni stvarno podrazumijevalo. Potonje je osobito značajno u slučaju mlinova, jer objašnjava pravnu prirodu upravljanja mlinovima i njihovim posjedom, prema kojem osobe koje se navode kao posjednici mlinova nisu zaista bili mlinari koji su na bilo koji način boravili u mlinu. To nadalje jasno potvrđuju i imena i titule znatnog broja posjednika. Kao primjer možemo navesti gospođu Sejdiju iz naslova ovog rada koja je posjedovala dva mlina na rijeci Krki, u pogonu tijekom cijele godine, za koje je plaćala pristojbu u iznosu od 60 akči. Pored toga što uz njeno ime stoji “gospođa” (*hâtun*), navodi se i to da je ona bila supruga Ali-age, za kojeg na drugom mjestu doznajemo da je sin Veli-age i dizdar (komandant posade) tvrđave Skradin. Dakle, gospođa Sejdija je bila posjednica, a ne mlinarica, i pripadala je krajiškoj vojničkoj eliti.¹² Još jedna žena, ubilježena kao Fatima kćer Sulejmana, posjedovala je mlin na rijeci Bistrici. Ovaj mlin se nalazio na *zeminu* u njenom posjedu.¹³ Šturi podaci o ovoj posjednici mlina (i njenom ocu) zabilježeni isključivo u svrhu prikupljanja poreza, nadopunjeni su na drugom mjestu u defteru gdje je ona još jednom

¹⁰ Oba ova termin, kao i većina termina koji se pojavljuju u osmanlijskim poreznim defterima su perzijski izrazi koji su prijedloške veze koje sadrže i genitivnu konstrukciju jer se nastavljaju imenom, kao npr. *der tasarruf-I Mustafa* (u posjedu/ prinadležnosti Mustafe) ili *der yed-I Ivan* (u ruci Ivana).

¹¹ Ovdje treba napomenuti da su baština i čift bili posjedi identičnih proporcija i uključivali su istu vrstu vlasništva nad zemljom. Jedina je razlika bila u vjerskoj pripadnosti, a shodno tomu i porezu koji se plaćao od ove dvije vrste rajinskog posjeda. Tako su baštine bile posjedi kršćanske raje (raje) i na njih se plaćalo 25 akči, dok su čiftovi bili posjedi muslimanske raje i od njih se plaćalo 22 akče poreza.

¹² BOA, TTD 622, str. 276a.

¹³ Fatimin posjed sastojao se iz zemljišta u selu Dobračić i zemina Balina Luka, a uključivao je baštinu Dujma sina Matijaševog koji je plaćao filuriju, te spomenuti mlin. (BOA, TTD 622, str. 280a).

ubilježena, ovaj put kao gospođa Fatima (Fâtîme hâtun), posjednica zemina.¹⁴ Ovaj drugi zemin u njenom posjedu je dio popisa zemina koji su posjedovali stanovnici tvrđave Skradin, te tako doznajemo da je i Fatima bila stanovnica tvrđave Skradin.

Mnoga imena vlasnika mlinova kao npr. Ibrahim dülger/zidar, Firuz ser-i oda (komandant jedinice), Ali-aga, Veli-aga, Timurhan-ćehaja, Bešir havadže, Hasan-aga, Behlul beg, sadrže titule i oznake zanimanja. Među posjednicima mlinova, kao i čiftluka i zemina u nahiji, osobito se ističe ranije spomenuti Ali-aga, dizdar skradinske tvrđave koji je uspio “nakupiti” 10 mlinova, kao i brojne druge zemljišne posjede (čiftluke i zemine).

Pojednostavljeno, i pravno točno, bilo bi tvrditi da su posjednički odnosi na mlinovima pripadali u kategoriju *najma* (*icâre*). No, to nije od osobite pomoći za precizno razumijevanje vlasništva nad mlinovima. Naime, svi oblici vlasništva nad zemljom, i osmanlijskih podanika (*reaya*), i pripadnika osmanlijske vojničke klase (*ehl-i seyf*), *uleme* (suci, imami džamija i nastavnički kadar u medresama) i urbanog obrtničkog sloja (*beraya*) bili su pravno definirani kao *najam*, dok je država bila puni vlasnik.¹⁵ Drugim riječima, i posjedništvo označeno terminom *der-tesarruf* i ono označeno terminom *der yed* je pravno *najam*. Ono što komplicira ovu naizgled jednostavnu kategoriju posjeda je pravo punog vlasništva nad zasadima na tako “unajmljenoj” zemlji, kao i na svim objektima koje je posjednik sagradio.

U slučaju mlinova to nas ponovo vraća na pitanje jesu li neki od posjednika velikog broja mlinova u Skradinskoj nahiji zapravo izgradili mlinske objekte, i jesu li oni imali puno pravo vlasništva nad tim objektima. Iako ni defter koji se ovdje analizira, ni porezne knjige općenito ne mogu dati izravni odgovor na ovo pitanje, moguće je dati neka pojašnjenja u vezi s odsustvom ovakvih podataka. Naime, budući da su svi objekti izgrađeni na zemlji koja je bila vlasništvo države bili privatno vlasništvo, osmanlijska ih administracija nije bilježila, jer nisu bili predmetom oporezivanja. To se, dakako, odnosi na stambene i gospodarske objekte (štale i sl.) na selima, kao i u gradovima. Tako je, i u slučaju mlinova, osmanlijske porezne činovnike zanimala samo djelatnost, a ne i objekt. Ovdje ipak treba napomenuti da je uz ime posjednika i iznos pristojbe, pod stavkom *mlin* (*âsiyâb*), redovito bilježen i broj objekata (koristi se osmanlijski turski numerativ *bâb*=vrata). No ovaj podatak je bio nužan kao jedinica za obračunavanje pristojbe koja se plaćala od svakog mlina i nije imao značaj izvan toga.

¹⁴ BOA, TTD 622, str. 275a.

¹⁵ Vlasništvo vladara odnosno države nad zemljom se izražava terminom *erazi-i mîri* ili *erâzi-i memleket* (Vidi npr. Cohen, A. “Mîrî.” *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs. Brill, 2009. Brill Online. O ovom pitanju postoji također brojna literatura na južnoslavenskim jezicima.) U oblike ograničenog posjeda nad zemljom se, naravno, ne uključuje pravo ubiranja definiranog dijela prihoda s određenih teritorija koje se davalo kao nadoknada za vojnu službu pripadnicima spahijske konjice, što se označava terminom *timar*; budući da se tu ne radi o pravu ograničenog posjeda nad zemljom, nego o pravu na ubiranje dijela državnih poreza od prinosa kao nadoknada za vojnu službu.

Nadalje, ono što dodatno objašnjava prirodu posjedovanja mlinova je i veliki broj mlinova koji su bili u zajedničkom posjedu više lica, pa i nekih u zajedničkom posjedu stanovnika čitavih sela. Tako se, na primjer, bilježe sljedeći mlinovi ili grupe mlinova u suposjedu:¹⁶

-Mlin na rijeci Krki u posjedu Rizvana i ostale braće, sinova Mustafe-ćehaje Objekt 1, pristojba 30 (str. 276b),

- Mlinovi na rijeci Krki na slapu Rog , u posjedu Hadži Mahmuda i ostalih suposjednika¹⁷ Objekata 5 po 30, pristojba 150 (str. 278b),

-Mlinovi za masline u blizini Skradina u posjedu Ali-age, i Veli age, sina Timurhana ćehaje, i zidara Ibrahima, i Bešira-havadže, i Mehmeda sina Nasuhovog i ostalih suposjednika Objekata 6, pristojba 120 (str. 278a).

Također je, pod dvjema skupinama mlinova koje su izlistane pod zajedničkim naslovima *Mlinovi na Slapu, na rijeci Krki i Mlinovi na slapu Skradin, na rijeci Krki*, zabilježen veći broj mlinova u zajedničkom posjedu:¹⁸

-U posjedu Mahmuda sin Dragete, i Jusufa, i ostalih suposjednika Objekata 4,

-U posjedu Vukasa sina Bogunovog i ostalih suposjednika Objekata 3,

-U posjedu Husejin Šahinovog Bavčića i ostalih suposjednika Objekata 4,

-U posjedu Husejina, brata Milojevog i ostalih suposjednika u selu Sovanica (?) Objekata 10,

-U posjedu Matije sina Blaževog, i Radoje sina Ivanovog i ostalih suposjednika Objekata 4,

-U posjedu Firuza, ser-i oda, i ostalih suposjednika vlasnika Objekata 4 po 30, pristojba 120

Neki su mlinovi, kao što je ranije rečeno, bili u posjedu stanovnika čitavog sela. Tako na primjer stanovnici sela Ždrali (Ždralac) posjeduju dva mlina, oba u cjelogodišnjem pogonu,¹⁹ dok stanovnici sela Lašakovac (Laškovica) posjeduju mlin u selu Hljun. Također, jedan mlin za masline je ubilježen na stanovnike sela Gornji i Donji Doljani.²⁰ Stanovnici sela Ždrali svi su u vlaškom statusu, tj.

¹⁶ Termin koje je korišten za zajedničko posjedovanje je: *ber vech-i iştirāk* (doslovno u smjeru/na način sudjelovanja/djeljenja).

¹⁷ U orig. *ve bâkî şürekâ*.

¹⁸ BOA, TTD 622, str. 278a-278b. Pod prvim naslovom je ubilježeno ukupno 55 mlinova, a pod drugim ukupno 24 mlina (vidi faksimil na str. 46, u prilogu ovog rada).

¹⁹ BOA, TTD 622, str. 281b.

²⁰ BOA, TTD 622, str. 281a.

ne plaćaju drugih poreza osim 200 akči filurije po kući, i ne bave se (barem ne službeno) poljoprivredom, tako da mlinovi u njihovom posjedu ne predstavljaju (barem ne isključivo) gospodarski objekt koji služi potrebama stanovnika sela. Zanimljivo je također da u selima Gornji i Donji Doljani nije zabilježen nikakav porez od maslina. Iz navedenih primjera suposjedništva jasno je da se radi o zajedničkom posjedovanju obrta/posla, a ne zgrade, odnosno da je potonje relevantna vrijednost, te da se dijeli posao (i zarada), a ne objekt.

Sve navedeno, naravno, ne odgovara na pitanje jesu li posjednici sami gradili mlinove i bili njihovi puni vlasnici ili suvlasnici. Da bi se, makar i posredno, odgovorilo na to pitanje, trebalo bi imati uvid u broj mlinova prije osmanlijskog osvojenja, ili pak u ranijem razdoblju. I bez dublje analize podataka iz prethodnog deftera iz 1574. godine očividno je da je broj mlinova porastao, te da su neki popravljani. Tako su podaci za dvije skupine mlinova, jedna na slapu Skradin, a druga na slapu Rog, koje su za oba deftera posebno izlistane, različiti. U defteru iz 1574. godine na slapu Rog je ubilježeno 47 mlinova (od kojih su dva porušena), dok je u defteru iz 1585. godine ubilježeno 55 mlinova. Na slapu Skradin je, prema defteru iz 1574. godine, bilo 17 mlinova, a prema defteru iz 1585. godine 27 mlinova.²¹ Da su se mlinovi ne samo gradili nego i popravljali, i to u značajnom broju, svjedoči i jedno od pisama rektora koje je V. Solitro uvrstio u svoju zbirku *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*. Napisano u Šibeniku i datirano 16. ožujka 1574. godine, ovo pismo izvješćuje o događaju na granici u veljači. Naime, prema ovom pismu Jusuf, vojvoda (kliškog) sandžak-bega se namjestio na granici sa sto dvadeset Turaka i martolosa i zapriječio korištenje nekih mlinova na Krki grupi ljudi koji su onamo krenuli iz Šibenika. Autor pisma drži da su ti mlinovi pod jurisdikcijom Šibenika, s čime se osmanlijska strana očividno ne slaže. U objašnjenju svog, odnosno mletačkog stava o granici, autor navodi da su mlinovi tijekom posljednjeg rata zapaljeni “od naših vlastitih ljudi, te napušteni, ali već zbog ovoga ih Turci nisu nikada posjedovali. “ Autor također tvrdi da su “Turci” uspješno spriječeni u pokušajima da ovladaju mlinovima te da se “nisu nikada više ondje vratili.”²²

Na osnovi navedenog može se pretpostaviti da je jedan dio ubilježenih mlinova bio novosagrađen, kao i da je jedan dio bio obnovljen od strane svojih posjednika.

Također, kao gospodarski objekti mlinovi su morali biti održavani od strane posjednika, tako da razlika između *de facto* i *de iure vlasništva* i nije bitna, odnosno nije bitan podatak za porezne knjige.

To što se dobar broj mlinova još uvijek nalazio u rukama kršćanskih posjednika ne znači da su svi oni predstavljali potomke predosmanlijskih vlasnika mlinova,

²¹ Usporedba je napravljena prema prijevodu deftera iz 1574. godine koji se odnosi na nahiju Skradin, a koji je objavio Fehim Dž. Spaho (“Skradinska nahija 1574. godine,” *Acta Historico-Oeconomica Iugoslaviae*, vol. 18/1 (1989), str. 104-105). Ovdje koristimo nazive slapova (Skradin i Rog) prema originalu. Uz to treba napomenuti da se u originalu koristi riječ *slap*.

²² Usporedi: Solitro, 1989: 189-190.

niti da su svi predosmanlijski vlasnici mlinova zadržali svoj posjed, odnosno da su svi ostali mlinovi bili novosagrađeni. Neke tragove predosmanlijskog stanja ipak je moguće razlučiti.

Tragovi predosmanlijskog stanja

Prvi je ranije spomenuto zajedničko posjedovanje mlinova od strane stanovnika čitavog sela, koje zacijelo predstavlja zatečeno stanje. Iako su stanovnici jednog od sela, Ždralca, mogli biti doseljeni Vlasi, selo, kao i mlinovi na njegovu teritoriju, vjerojatno su postojali i ranije, te je zatečeno stanje priznato i u novim okolnostima. Slično je i s mlinom u selu Hljun koje nema stanovništva, nego je u posjedu stanovnika sela Laškovci, zajedno s mlinom na teritoriju sela. Dakle, i ovdje je priznato ranije stanje, iako u samom selu nema stanovnika, pa njegovu zemlju obrađuju stanovnici drugog sela i plaćaju poreze od poljoprivrednih prizvoda. Iz nekoliko primjera gdje su kršćani suposjednici mlinova dade se prepoznati slična situacija. Tako je 6 mlinova na slapu na rijeci Krki u zajedničkom posjedu "Pavla sina Jurakovog i ostalih suposjednika u selu Parčić", koje je znatno udaljeno od Krke, što bi moglo značiti da su ovi mlinovi bili i od ranije u posjedu stanovnika ovog sela²³ Također, Mehmed sin Ahmeda i ostali suposjednici u selu Dubravice koriste 5 mlinova. No, selo Dubravice je u neposrednoj blizini Krke, a među njegovih pet nosilaca kućanstava, koji su svi u vlaškom statusu, nema Mehmeda sina Ahmedovog. Nije jasno zašto bi ovaj Mehmed dijelio posjed pet mlinova sa stanovnicima Dubravica, ukoliko to nisu od prije bili njihovi mlinovi, odnosno mlinovi tog sela, pa se on nekako uključio u posao s njima.²⁴ Također treba naglasiti da se ime sela, osim u ovim slučajevima, ne navodi, nego samo ime posjednika ili grupe posjednika, što znači da ono nema značaja osim ako se ne radi o komunalnom mlinu.

Ovaj oblik posjedovanja mlinova, tj. od strane čitavih sela, dominantan je u susjednoj nahiji Nečven u kojoj od je 46 od ukupno 77 mlinova u posjedu stanovnika sela na čijem se teritoriju nalaze. Od preostalih 21 mlin, 7 je u posjedu kršćana, a 14 u posjedu muslimana, uglavnom posadnika tvrđave Nečven. Neka sela posjeduju i po 8 i 9 mlinova²⁵.

Od dva mlina koja su zabilježena *u ruci*, jedan osobito privlači pažnju po imenu njegova posjednika Juraja Divnića. Njegov mlin se nalazio u selu Brdarice(?), i to u njegovoj polovici koja je u defteru ubilježena kao čifluk u zajedničkom posjedu Alije sina Junusovog, Mehmeda sina Hasanovog, Mustafe Abdulahovog, Tadije Divnića i Tadije sina Tomaševog. Tadija Divnić, kao i ostali posjednici ovog čifluka nisu njegovi stanovnici (reaja) nego samo uživatelji prihoda, odnosno pri-

²³ BOA, TTD 622, STR.278a

²⁴ BOA, TTD 622, STR.278a. Treba reći da jedan od ubilježenih nosilaca domaćinstava novi musliman Mehmed sin Bogoja.

²⁵ BOA, TTD 622, str.312a-317b

nosa sa zemlje od kojeg državi daju poreze.²⁶ Po svemu što defter bilježi, i Juraj i Tadija su živjeli odnosno stanovali drugdje, možda čak i na mletačkom teritoriju jer nisu zabilježeni među kršćanskim stanovnicima Skradina, niti drugdje u Skradinskoj nahiji. Međutim prihode od zemlje i od mlina, koji su najvjerojatnije bili njihovi stari posjedi, i dalje su uživali. Ovo je prije svega moguće pretpostaviti jer je u defteru, iznimno, zabilježeno njihovo prezime. Kao što je ranije kazano, prezimena se rijetko bilježe i obično pored uobičajene imenske formule koja se sastoji od imena, imena oca, te titule, kao u slučaju Hasan-age Ljubunčića i Husejina Šahinovog Bavčića (također posjednici mlinova). Uz navedeno, pored toga što je obitelj Divnić poznata obitelj i podrijetlom iz Skradina,²⁷ način posjedovanja *der yed* (u ruci) također dodatno potvrđuje da se radi o predosmanlijskom posjedu, odnosno naslijeđenom posjedu. I u drugom takvom slučaju, bilješci o mlinovima “u posjedu Behlul bega *sada u ruci* njegovog sina Sefer čelebije”²⁸, kao i kod Divnića, izraz *u ruci* je upotrijebljen da bi se naglasilo nasljeđivanje, a ne boravak na posjedu.

Unosnost mlinarske djelatnosti

I sin bega i potomak bivših zemljoposjednika imali su interesa posjedovati mlinove uz granicu, na rijeci Krki. Mlinova je bilo toliko da i oni koji su preostali u vrijeme kada tuda prolazi Alberto Fortis, umanjuju ljepotu slapova kod Skradina koji bi, po njegovim riječima, bili “dvostruko ljepši” da nisu iskorištene prirodne zapreke na rijeci gdje su “ljudi sagradili mnoge vodence.”²⁹

Uz ranije spomenutog Ali-agu, dizdara tvrđave Skradin koji je posjedovao 10 mlinova, zatim Sefer-čelebiju sina Behlul-bega koji je posjedovao 4 mlina, drugi su osmanlijski zvaničnici, pa i lica o kojima ne znamo više od njihovih imena, posjedovali veći broj mlinova. Tako je npr. Firuz ser-i oda posjedovao 7 mlinova, kao

²⁶ BOA, TTD 622, str. 280a.

²⁷ O obitelji Divnić vidi npr. Duško Kečkemet, “Franjo Difnik i njegova “Povijest kandijskog rata u Dalmaciji,” U: Franjo Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, preveli Smiljana i Duško Kečkemet, Split: Književni krug, 1986., str. 21-39. Kečkemet drži da je *Divnić* pohrvaćeni oblik ovog prezimena, navodeći Kavanjina kao “autora” tog pohrvaćenja, dočim je, po njegovu mišljenju, “najvjerojatnije ... da su ga (Franju Difnika op. a.) suvremenici u Šibeniku, govoreći hrvatskim jezikom, zvali Difnik.” Bilježenje ovog prezimena od strane osmanlijske administracije, međutim, daje fonetsku verziju, dakle koristeći se arapskim pismom zabilježeno je prezime onako kako se čulo (orig. D-i-v-n-k, dakle bez bilježenja samoglasnika, osim ako su dugi, te korištenje slova k (kef) kao i svim ostalim slavenskim rječima gdje je trebalo predstaviti glas *ć*, dakle *Divnić*).

²⁸ BOA, TTD 622, str. 278b.

²⁹ A. Fortis, *Putovanje po Dalmaciji*, Zagreb, 1984., preveo Mate Maras, str. 84 (Prema: Šime Pilić, “Socijalna eko-historija krajeva uz rijeku Krku (500-1800) u suvremenim putopisima,” U: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija. Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru*. Uredili: Drago Roksančić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec i Vinka Glunčić-Bužančić, Split: Književni Krug i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 325.

i Hasan-aga Ljubunčić. Izvjesni Davud sin Hasana je pak posjedovao 4 mlina za žito i 1 mlin za masline. Među kršćanima posjednicima mlinova ističe se Milojin Ugarak s 5 mlinova, dok je veći broj onih koji mlinove posjeduju zajednički kao: Vukas sin Boguna i ostali suposjednici (3), Matija sin Blaža, Radoje sin Ivana i ostali suposjednici (4).

Mnogi slučajevi suposjedništva u kojima nisu čak ni navedeni svi posjednici nego jedan ili dva te “ostali suposjednici” (slično današnjem “i dioničari” ili na engleskom “& company), svjedoče o interesu među lokalnim stanovništvom za posjedovanjem mlinova kao jednim načinom postizanja ekonomske moći. Tako ima i slučajeva gdje je jedan mlin u suposjedništvu više osoba, kao u sljedećim primjerima:

- Mlin na rijeci Krki u posjedu Rizvana i ostale braće, sinova Mustafe-ćehaje Objekt 1, pristojba 30 (str. 276b),
- Mlin za masline, objekt 1 pristojba 15 (na čiftluku Ahmeda sina Alije, Velije sina Balijinog, Husejina sina Karagözovog) (str. 278a),
- Mlin u posjedu Mustafe sina Alije i Alije sina Tomaša Hasana 1 (278a).

Iz navedenih primjera nije očevidno da su mlinovi radili i za potrebe stanovništva preko granice. Naime, nema bilježaka koje bi na to upućivale. Usporedbom podataka o mlinovima u dvije nahije – Skradinu i Nečvenu – može se zaključiti da su mlinovi bliže granici, tj. oni u Skradinskoj nahiji, bili daleko zanimljiviji lokalnim muslimanima, uglavnom građanima Skradina i pripadnicima zapovjednog kadra u sandžaku Klis, koji u toj nahiji čine većinu posjednika.³⁰ Također, svi mlinovi za masline (s izuzetkom dva za koje ne stoji ime posjednika) bili su u posjedu muslimana. Dok je u Nečvenu većina mlinova bila u zajedničkom posjedu stanovnika sela na čijem su se teritoriju nalazili mlinovi, u Skradinskoj nahiji, gdje su, zbog neposredne blizine granice, mlinovi morali donositi veće prihode i gdje je bila smještena većina mlinova za masline, za njihov posjed je očevidno bilo zainteresirano muslimansko stanovništvo tvrđave kao i dio zapovjednog kadra. Dakle, i sama posjednička struktura, osobito struktura posjednika mlinova za masline ukazuje na ekonomski potencijal ove djelatnosti.

Pored toga, kao što je ranije rečeno, na mlinove se plaćala samo vrlo niska pristojba, koja je ustvari bila pristojba na djelatnost, a ne porez. U takvom sustavu nema podataka koji bi ukazivali na promet žita ili maslina u mlinovima, niti na postotak koji se uzimao kao *ujam*. U mletačkim je mlinovima, prema studijama ovog pitanja, uzimana jedna desetina ili jedna petnaestina. Uz to, mletačke vlasti imale su čitav sustav poreza koji je uziman od najamnika, a koji je potom određivan

³⁰ Nije moguće točno utvrditi koliko su mlinova posjedovali muslimani a koliko kršćani, zbog toga što za mnoge mlinove nisu navedena imena svih suposjednika. Sa sigurnošću se može reći da je 59 mlinova za žito bilo u posjedu muslimana, s tim da se u bilješkama za još 15 navode muslimanska imena posjednika.

kao prihod lokalnim i centralnim vlastima. Dakle, država je ubirala značajne prihode od najma te je nastojala kontrolirati obrt.³¹ Sve je to detaljno dokumentirano u izvorima, pa tako saznajemo i za pokušaje utaje poreza, tako što se mljelo noću, tajno.³² Ništa od toga ne nalazimo u osmanlijskim izvorima; dapače, država kao da nije polagala pozornost ili nije bila svjesna ekonomskog potencijala ove djelatnosti. To je posebno začuđujuće imajući u vidu preciznost osmanlijskog poreznog zakonodavstva, te detaljnost i konzistentnost osmanlijskih poreznih knjiga.³³

Iako su osmanlijske vlasti od samog početka njihove vladavine u Rumeliji, odnosno europskom dijelu Carstva, preuzele cijeli niz lokalnih poreza i zakona u već postojeći sustav, ne može se govoriti o jednom šarolikom zakonodavstvu koje se mijenjalo od pokrajine do pokrajine. Naime, sustav je bio vrlo konzistentan i većina njegovih odredbi i segmenata vrijedili su na cijeloj teritoriji. U slučaju mlinova, svugdje su se plaćale pristojbe, a ne porezi, s tim što je njihov iznos bio različit u različitim pokrajinama. Pristojbe koje su vrijedile u Skradinskoj nahiji bile su jednake u svim pokrajinama/sandžacima Bosanskog pašaluka, dok su sjevernije, u nizinskim, žitorodnim područjima bile nešto veće. Tako se u kanun-nami (zakoniku) za sandžak Budim iz 1541. godine navodi da je pristojba na mlinove na rijeci Dunav iznosila 50 odnosno 25 akči, ovisno od toga je li mlin bio u pogonu tijekom cijele godine ili samo pola godine.³⁴ Ista je pristojba bila propisana i za sandžak Mohač, tj. mlinove na rijekama Dravi i Dunavu, u toj pokrajini, dok je na krajnjem istoku Anadolije, u sandžaku Adana, zakonom bilo propisano 120 halepskih akči.³⁵

Na širem području Balkana, koje je obilovalo prirodnim resursima, tj. vode-
nom snagom, mlinovi su uglavnom bili u posjedu stanovnika sela ili posjednika timara, a služili su za potrebe užeg područja, odnosno za mljevenja žita koje su posjednici timara prikupljali kao porez ili za potrebe samih seljaka. Dakle, tu od početka nije procijenjeno da se radi o velikim zaradama, nego radije o pokrivanju ograničenih potreba s manjih područja. Dakle, princip ubiranja pristojbe temelji se na pretpostavki da su mlinovi u posjedu timarnika, i pripadnika tvrđavskih posada, služili za mljevenja žita koje su oni uzimali kao porez u naturi od seljaka, dok su mlinovi u posjedu stanovnika služili za njihove potrebe. Žito je kao proizvod već bilo oporezovano uzimanjem desetine odnosno *salarije*, tako da se nije moglo dva puta oporezivati. S druge strane, proizvodnja brašna se mogla tretirati samo kao obrt. Obrti se kao takvi nisu oporezivali, tj. nisu oporezivani po procjeni, nego

³¹ Pederin, 1990:169-171.

³² Pederin, 1990: 171.

³³ Porezna knjiga, iz koje su crpljeni podaci za ovaj rad, koja pored Kliškog pokriva i Krčki/Lički sandžak, upravo je jedna takva odlično uređena i iscrpna knjiga, gdje su na 980 stranica izlistani svi porezi od zemlje i prinosa na teritoriju ova dva sandžaka.

³⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı kânûnnâmeleri ve hukukî tahlilleri*, knj. 5, 2. dio, str. 273.

³⁵ Ibid, str. 321, 596.

su obrtnički prozivodi oporezivani kad se iznesu na tržnicu. Sami vođeni resursi u ovom slućaju nisu se, dakle, mogli tretirati kao vrijednost, nego se plaćala simbolićna pristojba za njihovo korištenje. Iskorištavanje drugih prirodnih resursa, kao rudnika i solana, koji su se mogli tretirati kao vrijednost, bilo je itekako pod kontrolom države i donosilo joj znatne prihode.

U slućaju ovako velikog broja mlinova na vrlo malom podrućju, na nekoliko kilometara udaljenosti od tvrđave Skradin (slična je situacija, iako u nešto manjem obujmu, bila jedino na rijeci Jadro kod Solina), koji nisu trebali opsluživati osmanlijske okolne teritorije na kojima je takoder postojao znatan broj mlinova, te interes lokalne elite, tj. posade tvrđave i njenih stanovnika za posjedovanjem mlinova, kao i svjedoćenja mletaćkih izvora, ukazuju na to da su ovi mlinovi doista stvarali znaćajnu zaradu svojim posjednicima i da se ta zarada stvarala kroz opsluživanje mletaćkih teritorija, a ne samo Skradinske nahije. Pri tome treba reći da je veći dio posjednika mlinova, iako nisu bili timarnici, ipak morao imati znatne kolićine vlastitog žita i maslina za preradu. Kao primjer uzet ćemo ranije spomenutog Ali-Agu, dizdara skradinske tvrđave. Pored toga što je držao u posjedu 10 mlinova, on je takoder, po istoj osnovi (*der tesarruf*), posjedovao: trećinu mezri (selišta) pod nazivom Svidne, Gaj Lućeva i Gaj Varnica; jedan vinograd; tri posjeda (uvedeni kao 1 ćiftluk i dvije mezre) koji su se sastojali od pašnjaka i ljetnih pašnjaka; šumu, jezero, lokvu, ribnjak i veliku livadu kod Roškog slapa te ribnjak na Prokljanskom jezeru. Od ovih posjeda koji nisu naseljeni, nego je sav prirod i prihod išao Ali-agi, onaj prvi, tj. navedena selišta, su zajedno (ne samo Ali-agin dio) proizvodila oko 1960 keja pšenice i mješanca.³⁶ Svejedno, ni njemu, kao ni ostalim posjednicima većeg broja mlinova, nisu trebali toliki mlinovi kako bi samljeli samo žito sa svojih posjeda i ono s malog broja sela u Skradinskoj nahiji.

Kao što je već kazano, među posjednicima mlinova bilo je i muslimana i kršćana, osoba na slućbi u tvrđavi Skradin i ćlanova njihovih obitelji. Ipak, prevladavali su muslimani, i to stanovnici tvrđave Skradin koji su posjedovali i većinu mlinova, te su imali pravo plodouživanja s velikog broja ćiftluka i zemina.³⁷ I mlinovi i zemljišni posjedi su posjedovani pod povoljnim uvjetima. Od zemljišnih posjeda su davani porezi u skladu sa zakonima, tj. desetine od prozivoda, s tim da je sav prirod nakon plaćenih poreza ostajao posjednicima. Za razliku od podanika (raje) koji su mogli posjedovati samo ćift/baštinu koji su bili određenih, ogranićenih proporcija, a koji su bili dovoljni za održavanje jednog domaćinstva, ovi su posjednici poćesto uživali i više od jednog posjeda. Pored posadnika tvrđave, u ovaj sloj su se ubrajali i ćlanovi njihovih obitelji te obrtnici i malobrojna ulema.

³⁶Jedan *keyl* je, u zavisnosti što se mjerilo, iznosio otprilike 25 kg.³⁷ U cijeloj nahiji bilo je 14 naseljenih sela, dok su ostale stavke bili ćiftluci (16), zemini (93) i mezre/selišta (13) uglavnom nenaseljeni, u posjedu pojedinaca ili manjih grupa suposjednika, većim dijelom muslimana.

Gospode Sejdija i Fatima, iz naslova ovog rada, ne privlače pozornost samo zbog toga što su žene, već njihov posjed nad mlinovima može pojasniti i kontekst u kojem su mlinovi bili unosan posao za pripadnike krajiške elite. Naime, osmanlijske žene, bilo kao stranke u ugovoru o najmu s državom, bilo kao nasljednice dijelova posjeda i prihoda od poslova njihovih očeva, prema šerijatskom nasljednom pravu, u pravilu su preuzimale posjede koji nisu zahtijevali njihovo izravno, svakodnevno, učešće u upravljanju, dok su u isto vrijeme bili stabilni i sigurni izvori prihoda. U suprotnom slučaju, one su takve posjede ili zamjenjivale za posjede bliže mjestu njihovog boravka, ili pak prodavale. Dakle, sama činjenica da su se gospode Sejdija (Seydî-hâtun) i Fatima (Fâtîme-hâtun) upustile u posao s mlinovima je dobar indikator o unosnosti i stabilnosti ovog posla. U ovom kontekstu treba napomenuti da je posjedno pravo tipa *tesarruf* nad jednako stabilnim i unosnim posjedima - *zeminima* i *çiftlucima* - u Skradinskoj nahiji također uživao značajan broj žena, kao nasljednica tog prava od svojih očeva. Ponekad su to pojedine žene u suvlasništvu sa svojom braćom ili drugim nasljednicima suvlasničkog dijela, a ponekad i s većim brojem sestara. To što su žene relativno često nasljeđivale suvlasnički dio na *zeminima* i *çiftlucima* dodatno objašnjava prirodu vlasništva koje se označava terminom *tesarruf*. Naime, kako se ovdje radi o posjedovanju i suposjedovanju nad *djelatnošću*, u njega su mogle biti uključene i žene. Mogle su ga i nasljeđivati jer, za razliku od vlasništva *der yed* (u ruci) koje je zahtijevalo stanovanje na zemlji, ovo posjedovanje se moglo prakticirati bez obzira gdje se posjednik nalazio.

Još jedan pokazatelj unosnosti i stabilnosti prihoda od mlinarske djelatnosti je i podatak da su neki mlinovi, odnosno prihodi od njih, bili dijelom *vakufa* (zadužbine) glasovitog Murat-bega Tardića. Tako se navodi da 6 mlinova “na Slapu, na rijeci Krki”, svi u polugodišnjem pogonu, pripadaju vakufu “blagopočivajućeg Murat-bega.”³⁸

Struktura posjednika mlinova, kao i posjednika *çiftluka*, *zemina* i *mezri*, ukazuje na način na koji se, više od 60 godina nakon osvojenja Skradina, razvijalo krajiško društvo na granicama Kliškog sandžaka. Pored samih posadnika tvrđave, gradsko stanovništvo Skradina sačinjavali su i obrtnici, članovi obitelji posadnika i kršćanski stanovnici varoši (podgrađa). Svi su oni bili oslobođeni (*mu'af*) od osobnih poreza. Jedan njihov dio, tj. posadnici i obrtnici, ostvarivali su osnovne prihode od svojih plaća i obrta, dok su posjedovanjem mlinova i putem prava plodouživanja ostvarivali dodatnu ekonomsku moć. Osmanlijska je država evidentno poticala sve ove djelatnosti, ne kako bi ostvarila značajne prihode, nego kako bi osigurala da

³⁸ Zanimljivo je da su ovi mlinovi ubilježeni u Skradinskoj nahiji, a označeni da pripadaju tvrđavi Klis (BOA, TTD 622, str. 278a). Razlog tomu je da je prihod od ovih mlinova išao za održavanje džamije koju je Murat-beg sagradio u tvrđavi Klis. I vakuf Rustem-paše Hrvata, velikog vezira (c. 1500-1561), zeta Sulejmana Zakonodavca (1520-1566), u solinskom polju, u nahiji Klis, također prema ovom registru, uključuje 25 mlinova na rijeci Jadro. Vakuf kao puni vlasnik zemljišta ubire pristojbe od lokalnih posjednika (BOA, TTD 622, str. 236b).

se zemlja obrađuje, te da se njome, kao i drugim prirodnim resursima, na različite načine kontinuirano gospodari (iskorištavanje pašnjaka i mlinovi). Ovdje treba napomenuti da ovi prigranični čiftluci nisu nastajali na način na koji su nastajali kasniji čiftluci u Bosanskom pašaluku. Naime, u kasnijem razdoblju timarnici i gradsko stanovništvo otkupljivali su pravo plodouživanja (tapiju) od seljaka koji zbog dodatnih nameta više nisu bili u stanju podmirivati obaveze državi. Tako su seljaci (reaja) postajali kmetovi na svojim bivšim posjedima, pa su u novim uvjetima posjednicima takvih čiftluka morali davati i po trećinu, umjesto ranije desetine koju su davali državi. Za razliku od opisanih kasnijih čiftluka, prigranični čiftluci su bili način da se osigura dodatni prihod, ali i privedu obrađivanju zemlje koje su napustili njihovi raniji stanovnici u vrijeme osmanlijskog osvojenja. Ovaj proces unajmljivanja državne zemlje od strane pojedinaca koji nisu bili zemljoradnici, osiguravao je i naseljavanje i stabilnost prigranične elite koja je dodatno poticana za ostanak i život na granici mogućnošću dodatne zarade. U sve ovo je na različite načine bilo uključeno i ostalo stanovništvo u prigraničju. Orađivanje zemlje na nenaseljenim posjedima za račun njihovih novih posjednika osiguravalo je nekakve prihode i stanovnicima okolnih područja, bilo osmanlijskim, bilo mletačkim podanicima. Brojni pašnjaci koji su ovako posjedovani, osobito ljetni pašnjaci, korišteni su od strane stočara iz šire regije.

U prigraničnoj zoni nije bilo moguće razvijati veća gradska naselja, pa čak i postojeći manji urbani centri, poput Skradina ili Drniša, ne bi se mogli razviti u mjeri u kojoj su se razvili da nije postojao niz ekonomskih pogodnosti, od kojih je posjedovanje mlinova i ubiranje znatnih prihoda od njih bio značajan dio. Skradinjani, kršćani i muslimani kojih je u 1585 godini bio znatan broj³⁹, nisu mogli računati na razvoj svoje kasabe po uzoru na one iz unutrašnjosti, gdje se u relativno kratkom vremenu razvio veliki broj mahala oko većeg broja džamija, izgradile medrese i čaršije s velikim brojem dućana. Vakufska dobra u prigraničju nisu služila za održavanje i procvat njegovih gradova, nego onih u unutrašnjosti, kao što je Sarajevo. Svejedno, granično društvo i njegovi gradovi, te njihova i gospodarska moć njihovih stanovnika, ipak se razvijala i rasla na jedan specifičan način kojem su značajno pridonosili i prihodi od mlinova. Ne treba sumnjati da je ova djelatnost, također, jer je o tome i ovisila, u dobroj mjeri olakšala prelazak granice i pojačala promet između dvije države.

³⁹ 65 muslimana (od toga 11 žena) posjeduje ili suposjeduje zemine na teritoriju koji pripada tvrđavi, 12 kršćanskih stanovnika je upisano u varoši, pored još 12 koji posjeduju zemine na teritoriju koji pripadaju tvrđavi. U ovaj broj nisu uračunati posadnici tvrđave koji nisu izlistani, jer defter, kao što stoji u uvodnom tekstu, donosi popis stanovnika koji se izdržavaju od obrta i koji se "kao i stanovnici ostalih kasaba oslobađaju zakonskih i običajnih davanja, jer ne mogu redovito obrađivati zemlju zato što žive na opasnom i kamenitom mjestu uz more, tako da se porezi uzimaju samo od onih parcela koje oni po svojoj želji (a ne po obavezi) obrađuju (BOA, TTD 622, str. 274a).

Izvori i literatura:*Neobjavljeni izvori:*

1. *Opširni defter Kliškog sandžaka iz 1585.* Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Tapu Tahrir Defterleri, br. 622.

Objavljeni izvori i literatura:

2. Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı kânûnnâmeleri ve hukukî tahlilleri*, knj. 5, 2. dio, Istanbul: Fey Vakfı, 1992.
3. Cohen, A. "Mîrî." *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel and W.P. Heinrichs. Brill, 2009. Brill Online.
4. Kečkemet, Duško. "Franjo Difnik i njegova "Povijest kandijskog rata u Dalmaciji," U: Franjo Difnik, *Povijest kandijskog rata u Dalmaciji*, preveli Smiljana i Duško Kečkemet, Split: Književni krug, 1986, str. 21-39.
5. Pamuk, Şevket. "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914", *International journal of Middle East Studies*, 36 (2004): 451-468.
6. Pilić, Šime. "Socijalna eko-historija krajeva uz rijeku Krku (1500-1800) u suvremenim putopisima," U: *Triplex Confinium (1500-1800): Ekohistorija. Zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru*. Uredili: Drago Roksandić, Ivan Mimica, Nataša Štefanec i Vinka Glunčić-Bužančić, Split: Književni Krug i Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 305-333.
7. Pederin, Ivan. *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409-1797)*, Dubrovnik: Časopis "Dubrovnik, 1990.
8. Peričić, Šime. *Razvitak gospodarstva Zadra i okolice u prošlosti*. Zagreb-Zadar: HAZU-Zavod za povijesne znanosti, 1999.
9. Solitro, Vicko. *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, preveo i uredio Vladimir Rismondo, Split: Književni Krug, 1989.
10. Spaho, Fehim Dž., "Skradinska nahija 1574. godine," *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, Vol.16, br.1* Zagreb, 1989., str. 79-107.

Snježana Buzov

UDC: 94 (497.5 Skradin) "15"
664.71 : 338(497.5 Skradin) "15"
Original scientific paper

**WHEN SEYDI-HATUN AND FATIME-HATUN OWNED MILLS
ON THE KRKA RIVER: ON THE (TRANS)BORDER ECONOMY
IN THE NAHIYE OF SKRADIN?**

Abstract: *This paper focuses on one important aspect of the economy in the nahiye of Skradin in the Ottoman province of Klis: the flour and olive oil milling. Based on the data about milling from the Ottoman tax register (tahrîr defteri) from 1585, various aspects of the frontier economy are analyzed. A large number of flour and olive oil mills recorded in this register reveal an economic activity in which many different segments of the frontier society participated: Muslims and Christians, craftsmen, garrison members in the fortress of Skradin, women, notables and peasants. In the frontier zone, where there were no large urban settlements, in the absence of strong trade activity or rich endowments, mills and land properties rented from the state (çiftliks and zemins) became the basis of the economic power of the frontier elites. There is no data about the profits from the mills, since Ottoman administration collected only small fees from this trade. However, the large number of the mills recorded (134 in the nahiye of Skradin), and the structure of their owners indicate the high profitability. Also, as corroborated by the Venetian sources, these mills served the needs of the population from the other, Venetian side of the border. This cross-border economy was particularly important in around Skradin, where majority of the mills was located in the close proximity to the border.*

Key words: *mills and mill industry, Ottoman tax register/tahrîr defteri, cross-border economy and frontier society, frontier elites and property relations, Muslims and Christians.*

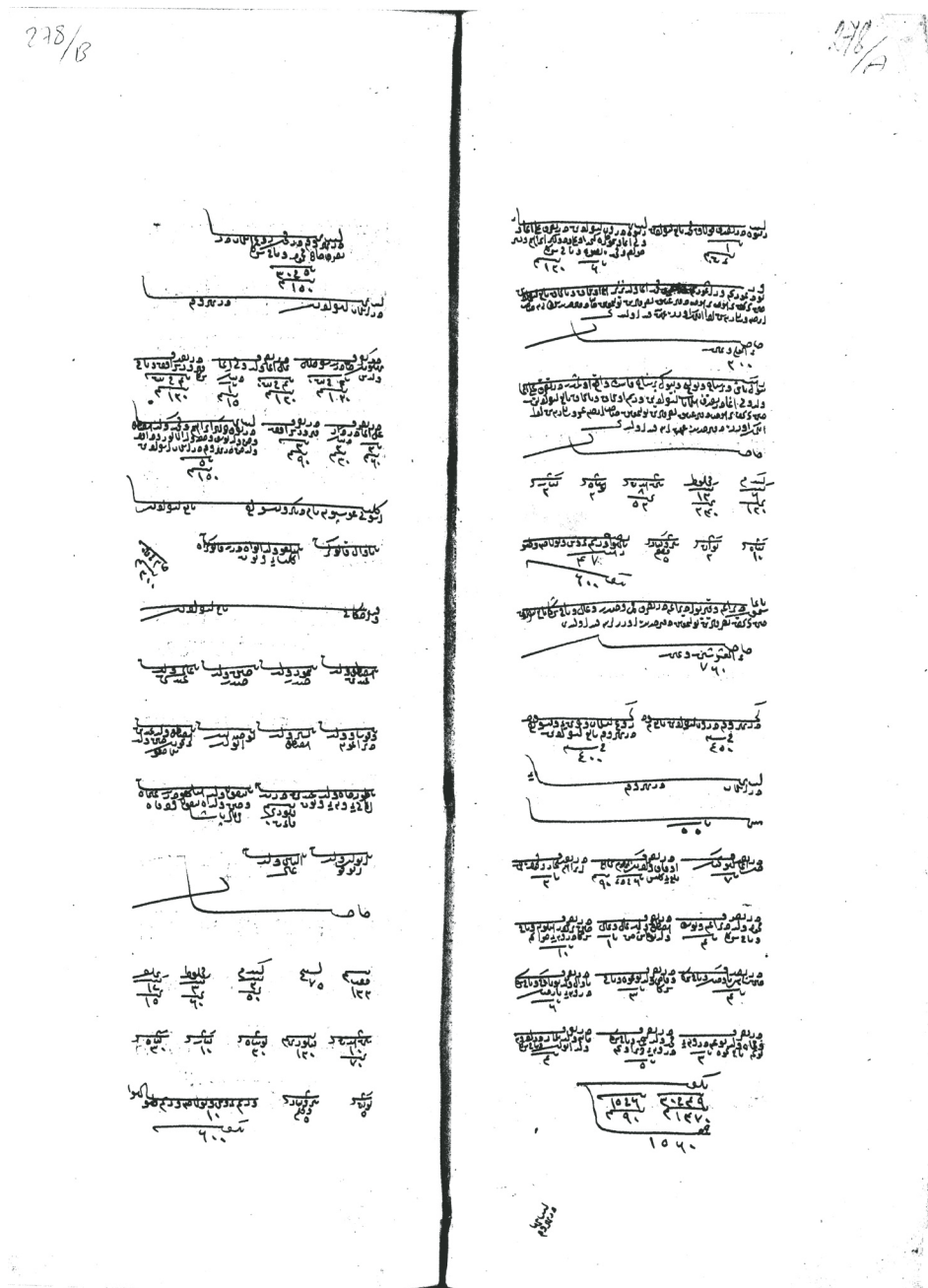
Snježana Buzov

UDC: 94 (497.5 Skradin) "15"
664.71 : 338(497.5 Skradin) "15"
Lavoro scientifico originale

QUANDO SIGNORE SEJDIJA E FATIMA AVEVANO MULINI SU CHERCA: DI (OLTRE) ECONOMIA DI FRONTIERA IN DISTRETTO DI SCARDONA

Riassunto: *Questo lavoro si occupa con una caratteristica della economia del distretto di Scardona alla fine di 16 secolo: l'attività di mugnai. Quest'attività è presa come la prisma attraverso la quale, usando i dati dell'imposta del registro (tahrîr defteri) dall'amministrazione ottomana alla fine di 1585, si possono osservare diversi aspetti dell'economia di frontiera. Il grande numero dei mulini per il grano e per le olive nel distretto di Scardona notati in questo defter scopre un'attività nella quale sono stati inclusi tutti i segmenti della società, musulmani, cristiani, presidio della fortezza, artigiani, femmine, sudditi ottomani e notabili. Nella zona di frontiera nella quale non erano le città grandi, in assenza di forte artigianato e importanti vakuf/fondazioni, i mulini e il possesso fondiario – (çiftliks e zemins) – sono stati la base del potere economico e del prestigio dell'élite di frontiera. Anche se mancano i dati del guadagno di questi mulini, il numero e la struttura dei mulini mostrano che quest'attività era profitabile e serviva alla popolazione sul territorio Veneto. L'ultimo era molto importante nel distretto di Scardona dove il grande numero dei mulini si trovava nella prossimità diretta della frontiera.*

Parole chiavi: *mulini e attività di mugnai, imposta di registro ottomano (tahrîr defteri), economia di frontiera e società di frontiera, élite di frontiera e rapporti proprietari, musulmani e cristiani.*

Slika 1. Faksimil Deftera Skradinske nahije iz 1585. godine

Slika 1. Tri mlina u Fratarskoj mlinici na Roškom slapu